

BOEKBESPREKINGEN

Rudi Laermans, *Communicatie zonder mensen. Een systeemtheoretische inleiding in de sociologie*, Boom, Amsterdam, 1999, 277p.

Nu eens geen *Inleiding* die probeert om op onpartijdige wijze een encyclopedisch overzicht te geven van wat meer dan een eeuw sociologie zoal heeft voortgebracht. Een *Inleiding* daarentegen die een standpunt inneemt, zich expliciet commiteert aan een specifiek theoretisch paradigma en dit niet alleen benut als een houvast voor de lezer(es)/student(e) die gemakkelijk bezwijkt onder de verwarrende veelvormigheid van de sociologie, maar vooral ook om de eigen aard van het sociologisch denken indringend aan de orde te stellen. Ik schrijf nu over *Communicatie zonder mensen – Een systeemtheoretische inleiding in de sociologie* van de hand van Rudi Laermans, het afgelopen najaar verschenen bij Boom/Amsterdam.

Wie Laermans' publicaties van de afgelopen jaren kent, zal direct vermoeden dat de 'systeemtheorie' die in de ondertitel wordt aangemeld, de sociologische systeemtheorie van Niklas Luhmann betreft. En wie ook maar enig werk van de Duitse socioloog Luhmann kent, zal meteen ook een vermoeden hebben van het niet-geringe risico dat Laermans met *Communicatie zonder mensen* heeft genomen. Want laten we eerlijk zijn: het werk van Luhmann is bepaald geen lichte kost, niet iets waar je bij het schrijven van een algemene *Inleiding in de sociologie* als eerste aan zou denken. Luhmann heeft zijn grondslagenoperatie zelf ooit beschreven als een vlucht boven de wolken, om er meteen aan toe te voegen: "und es ist mit einer ziemlich geschlossenen Wolkendecke zu rechnen"¹. Met andere woorden: Luhmanns grondbegrippen bewegen zich niet alleen op een hoog abstractieniveau, men mag er bovendien niet op rekenen dat het steeds mogelijk is om het complexe begrippenstelsel dat daaruit wordt gesponnen, inzichtelijk en plausibel te maken middels verwijzingen naar de 'empirische' werkelijkheid 'daar ergens in de diepte'. Notoir is wat dit betreft de categorie 'zin' (Sinn, Meaning), volgens Luhmann hét sociologisch grondbegrip bij uitstek; en navenant de inspanningen die de socioloog in spe zich zal moeten getroosten wanneer hij/zij is aanbeland bij de paragrafen 2.6. en 2.7., i.e. de paragrafen die in *Communicatie zonder mensen* voor de behandeling van 'zin' (en 'taal') zijn gereserveerd.

1 N. Luhmann, *Soziale Systeme Grundriß einer allgemeinen Theorie*, Frankfurt/M. 1984, p. 13.

Natuurlijk is Laermans zich van dit probleem bewust en heeft hij er alles aan gedaan om de zaak niet nodeloos te compliceren en er een goed leesbaar boek van te maken. Dan zie je ook wat het *voordeel* kan zijn van de keuze om een *Inleiding* vanuit het perspectief van een luhmanniaanse systeemsociologie te schrijven: doordat de lezer(es) als het ware gedwongen wordt om intensief met Laermans/Luhmann mee te denken, komt de nadruk opeens veel meer te liggen op het zich *eigen maken* van een sociologische zienswijze, i.p.v. op het 'kennis nemen' van allerhande mogelijke invalshoeken. En dat 'zich eigen maken van een sociologische blik' is wat men van studenten sociologie toch eerst en vooral verlangt. Zeker -, het gaat hier om een specifieke opvatting omtrent de eigen aard van het sociologisch denken, door Laermans compact verwoord met het adagium dat "de sociologie niet een menswetenschap is, maar een sociale wetenschap".² Daarmee wordt in feite geponeerd dat de sociologie sociale fenomenen niet dient te begrijpen als manifestaties van de mentale of zelfs biologische eigenschappen van menselijke individuen, maar het sociale moet duiden, eventueel zelfs 'verklaren', middels ... het sociale. Of in de woorden van Laermans: "het samenleven bezit geen ander fundament dan... het samenleven".³

De constatering dat het hier om een specifieke, ook anders mogelijke opvatting van de 'sociologische zienswijze' handelt, wil overigens niet suggereren dat we met een buitenissige positie te doen hebben. Veel sociale wetenschappers - en zeker niet alleen de systeemtheoretici onder hen - zullen Laermans adagium beschouwen als de uitkomst van een ontwikkeling die al in de 19de eeuw op gang kwam en vaak is gediagnosticeerd in termen van een 'deconstructie' of 'decentrerings' van 'het subject'. Wat Luhmanns theorie van sociale systemen voor Laermans zo aantrekkelijk lijkt te maken, is de radicaliteit waarmee deze 'decentrerings van het subject' door Luhmann wordt voortgezet, zo niet naar zijn einde gevoerd. Dit *theoretisch anti-humanisme*⁴, zo maakt Laermans duidelijk, is al werkzaam in de eerste, meest abstracte bepalingen van een *sociaal systeem*. Meer in het algemeen zou men Luhmanns keuze om sociale systemen als *autopoietische*⁵, d.w.z. als zichzelf (re)producerende en structurerende systemen van communicatie te modelleren, kunnen beschouwen als zijn definitieve oplossing voor het probleem, hoe de sociologie kan worden bevrijd van de laatste resten van psychologisme - ja, hoe de sociologie kan worden bevrijd van 'de mens'. De welhaast analytische implicatie van een kwalificatie van sociale systemen als *autopoietische* systemen - men kan het bij Laermans allemaal nalezen onder steekwoorden als 'zelfreferentie', 'recursiviteit', 'operationele geslotenheid', etc. - is inderdaad dat 'mensen', of zoals Luhmann zou zeggen: psychische systemen, geen elementen van sociale systemen kunnen zijn. Alleen communicaties kunnen daar de elementen van vormen. Anders gezegd: de maatschappij bestaat niet uit 'mensen'; psychische systemen (d.w.z. gestructureerde

2 Verg, R. Laermans, *Communicatie zonder mensen*, Amsterdam 1999, p. 92.

3 Idem, p. 23.

4 In tegenstelling tot een 'normatief anti-humanisme'.

5 De term 'autopoiesis/autopoietisch' is, zoals bekend, afkomstig van de Chileense bioloog Varela en Maturana; Luhmanns interpretatie van autopoietische processen staat echter behoorlijk ver af van de oorspronkelijk biologische versies ervan.

mentale processen) behoren tot de 'omgeving' van sociale systemen, net zoals sociale systemen (d.w.z. gestructureerde communicatieprocessen) systemen in de omgeving van psychische systemen vormen.

De radicaliteit van dit standpunt - psychische en sociale systemen overlappen elkaar op geen enkel moment en zijn inzake hun dynamiek en (zelf)structurering ook volledig autonoom t.o.v. elkaar -, vormt een voor de hand liggend struikelblok in de receptie van Luhmanns sociologie. Laermans doet er dan ook goed aan bij herhaling terug te komen op deze verhouding tussen het psychische en het sociale. Want van een student(e) die deze hobbel eenmaal heeft weten te nemen, die achter een aanvankelijk contra-intuïtieve modellering van sociale processen als '*communicatie zonder mensen*', tamelijk triviale, alledaagse ervaringsinhouden begint te ontwaren, ... van zo'n student(e) kan inderdaad worden gezegd dat deze zich een *sociologisch* perspectief heeft eigen gemaakt.

Al met al loopt deze bespreking nu het gevaar de indruk te wekken dat *Communicatie zonder mensen* een inleiding op Luhmann is en niet een inleiding op de sociologie in het algemeen. Dat is beslist niet het geval. In hoofdstuk 1. 'De sociologie als wetenschappelijke discipline' wordt onder de gezichtspunten van disciplinevorming en disciplinaire institutionalisering een ruim overzicht gegeven van de geschiedenis van de sociologie. Alle grote namen passeren hier de revue, van de aartsvaders Durkheim, Weber, Simmel, etc., via Parsons, Merton en Lazarsfeld, tot en met contemporaine coryfeeën als Garfinkel, Giddens, Habermas, Bourdieu en natuurlijk Luhmann. (Het mag overigens als een uitdrukking van Laermans reflexieve attitude worden aangemerkt, dat hij expliciet de vraag opwerpt naar het 'nut en nadeel' van een dergelijke canon.) Het is ook nog in dit eerste hoofdstuk dat een, voor het vervolg niet onbelangrijk, inhoudelijk baken wordt uitgezet, namelijk het idee van een discipline constituerend grondprobleem, van een '*disciplinair referentieprobleem*'. De sociologie onderscheidt zich van alle andere sociale en menswetenschappen, verkrijgt een specifieke disciplinaire identiteit, zo stipuleert Laermans in navolging van Luhmann, niet door zich op te werpen als de wetenschappelijke studie van een afgebakend domein van empirische verschijnselen, maar in, en door haar oriëntatie op een bijzonder probleem, namelijk het welbekende 'sociale orde'-probleem. Sociologie begint er mee, zo zou men kunnen zeggen, zo iets uiterst waarschijnlijk als geordende interactie, als sociale structuur en maatschappelijke orde, voor *onwaarschijnlijk* te houden, voor deze *onwaarschijnlijkheid* redenen aan te voeren, om vervolgens in het licht daarvan een 'oplossing' aan te dragen, waarmee dan de eerste schreden op het pad van de *sociologische* theorievorming zijn gezet.

Hoofdstuk 2 is inderdaad gewijd aan de grondslagen van Luhmanns systeemtheoretische sociologie. De meest fundamentele elementen daarvan worden hier stapsgewijs uiteengezet -: het probleem 'complexiteit'; de drie-eenheid van 'communicatie'; het zelfreferentiële, recursieve karakter van communicatieprocessen; de aan Von Foerster en Spencer Brown ontleende observatietheorie; de eigen aard van sociale structuren; etc, etc. Dit hoofdstuk gaat vervolgens als een scharnier fungeren tussen

hoofdstuk 1 en de hoofdstukken 3 en 4. Zo wordt in het derde hoofdstuk van *Communicatie zonder mensen* het 'sociale orde'-probleem weer opgepakt en de betekenis ervan als 'disciplinair referentieprobleem' verder uitgewerkt. Wat Laermans laat zien, is niet alleen dat er verschillende (re)constructies én oplossingen van het probleem van sociale orde mogelijk zijn, maar bovendien dat de keuze voor een bepaalde theoretische mogelijkheid ook altijd verbonden is met een bepaald perspectief op de aard van de sociale werkelijkheid én op de relatie tussen psychische en sociale systemen (of: op de verhouding mens - maatschappij). Dit wordt in concreto toegelicht aan de hand van enkele, binnen de sociologische traditie invloedrijke voorstellingen omtrent 'cultuur als medium van sociale orde'. Laermans onderscheidt daarbij om te beginnen tussen wat hij een mentalistische en een symbolische cultuuropvatting noemt. De mentalistische opvatting - men denke met name aan de durkheimiaans-parsoniaanse traditie - interpreteert, naar analogie met de individuele psyche, de 'cultuur' van een samenleving als een soort collectief bewustzijn, als een door de leden van de samenleving gedeeld geheel van (historisch voorgegeven) cognitieve schemata, waarden en normen. De symbolische cultuuropvatting - men denke met name aan de hermeneutische of 'interpretatieve' tradities (Weber, symbolisch interactionisme, etnomethodologie, etc.) - gaat er daarentegen vanuit dat 'gedeelde betekenis' niet maatschappelijk voorgegeven is, maar telkens de uitkomst vormt van de interpretatieve *operaties* die inherent zijn aan sociale interacties.

We moeten hier Laermans nadere analyses helaas laten rusten; er zij nog slechts op het volgende gewezen: met het oog op het proces van actieve betekenis- en (al of niet fictieve) consensusvorming spreekt Laermans ook wel van een 'operatieve' opvatting van cultuur, en wat hem betreft is dit ook de enig correcte invulling van de symbolische cultuuropvatting. Het is in ieder geval via dit operatieve cultuurconcept dat Laermans aan het einde van het derde hoofdstuk een verbinding legt tussen de cultuursociologische traditie(s) en Luhmanns opvattingen omtrent 'cultuur' en de ordenende functies ervan. Interessant genoeg laat zich dit hoofdstuk daarmee, nog los van alle didactische intenties, lezen als een zelfstandige bijdrage aan de interpretatie en situering van het cultuurconcept binnen de moderne systeemsociologie. Gegeven de relatieve schaarste aan theoretische reflecties op de inhoud en functie van het cultuurbegrip binnen het luhmanniaanse paradigma, mag het bovendien een uiterst welkome bijdrage worden genoemd.

Hoofdstuk 4 is tot slot maatschappijtheoretisch van aard en gaat in op die tendensen en structuurconstellaties die in de sociologische literatuur vaak fundamenteel worden geacht voor met name de *moderne* maatschappij. De meeste aandacht gaat hier uit naar de maatschappijopvattingen van Durkheim, Bourdieu en natuurlijk weer Luhmann. Durkheims visie op sociale integratie en cohesie - en onvermijdelijk duikt hier het anomieconcept weer op - vormt dan de achtergrond voor een kritische bespreking van de zogeheten 'individualiseringsthese', d.w.z. van de veronderstelling dat een doorgaande individualisering een typisch 'modern' fenomeen is en van de macro-sociologische effecten die er aan worden toegeschreven. Bourdieu verschijnt vervolgens als een maatschappijtheoreticus voor wie de stratificatie van de samenle-

ving in hogere en lagere klassen het dominante kenmerk van de moderne maatschappij vormt. Voor Luhmann ten slotte ligt het primaat niet bij de 'verticale', maar bij de 'horizontale' differentiatie van de maatschappij - typisch voor de moderne maatschappij is volgens Luhmann de dominantie van het principe van 'functionele differentiatie'.

Deze opsomming klinkt natuurlijk nogal vlak, zeker wanneer in ogenschouw wordt genomen dat de verschillende discussies en posities uitgebreid worden weergegeven en op hun theoretische consequenties afgetast. Tegelijkertijd moet ik ook bekennen dat de rhetorisch-didactische vorm van dit hoofdstuk mij niet echt overtuigt. Op zichzelf interessante, maatschappijtheoretische paradigma's blijven te veel naast elkaar staan, zeker wanneer je het vergelijkt met hoofdstuk 3, waar Laermans er m.i. veel beter in slaagt tussen de verschillende posities een intrinsieke samenhang aan te brengen.

Het zou echter misplaatst zijn deze kritische noot het eindoordeel over *Communicatie zonder mensen* te laten bepalen. Daarvoor is het boek veel te rijk en lukt het Laermans, over de gehele linie beschouwd, wel degelijk om complexe theoretische verhandelingen in een didactische vorm te gieten die dienstig is aan de uiteindelijke doelstelling van iedere *Inleiding in de sociologie*: de lezer(es) een sociologische zienswijze bij te brengen.

Tannelie Blom

Bea Cantillon (red.), *De welvaartsstaat in de kering*, Kapellen, Uitgeverij Pelckmans, 1999, 316p.

Dit boek, een bundeling en synthese van eerder bij het Centrum voor Sociaal Beleid (CSB, UFSIA Antwerpen) gepubliceerde studies, is een belangwekkend boek. In acht afzonderlijke hoofdstukken, geschreven door wisselende auteurs, wordt een heldere analyse geboden van de belangrijkste uitdagingen aan de hedendaagse welvaartsstaat. Met behulp van een keur aan empirische gegevens, met grote inventiviteit in het gebruik van de methoden en technieken van onderzoek en via internationale vergelijkingen, worden op trefzekere wijze de grootste problemen van de Belgische welvaartsstaat, zoals de dreigende dualisering tussen sociaal-economisch zwakkeren en sterkeren, blootgelegd. De studie laat het daar echter niet bij. In de door haar geschreven hoofdstukken tracht de redacteur Bea Cantillon - gebruikmakend van de analyses van de andere CSB-onderzoekers - precies aan te geven waar de grootste obstakels liggen voor een hervorming van de Belgische welvaartsstaat (hoofdstuk 7) en welk nieuw beleidsparadigma naast of ter vervanging van de bestaande arrangementen dient te worden ontwikkeld (slothoofdstuk).

De CSB-bundel vertrekt vanuit het theoretisch perspectief van de welvaartsstaatre-gimes, zoals ontwikkeld door de socioloog Gøsta Esping-Andersen in zijn uit 1990

daterende studie *The Three Worlds of Welfare Capitalism* en recentelijk uitgewerkt, nader gedocumenteerd en geactualiseerd in zijn boek *The Social Foundations of Postindustrial Economies* (1999). In het eerste, landenvergelijkende hoofdstuk (De Lathouwer, Cantillon, Andries, Marx) wordt deze theorie uiteengezet en empirisch getoetst. Welvaartsstaten vertonen onderling sterke verschillen in de manier waarop de maatschappelijke instituties van het kapitalisme - de markt, het gezin en de staat (tezamen vormen deze een 'regime') - welvaart en sociale zekerheid voortbrengen. Als men naar de wereld der welvaartsstaten kijkt, dan valt op dat ze ingedeeld kunnen worden in drie types. Het eerste type betreft het liberale regime. Uitkeringen en de sociale dienstverlening zijn hier afhankelijk van de eigen middelen ('means testing'). De overdrachten zijn over het algemeen bescheiden. De sociale verzekeringen richten zich niet op de bevolking als geheel, maar zijn bedoeld voor de laagste inkomensgroepen. Sociale hervormingen worden steeds afgemeten aan traditionele ideeën over de arbeidsmoraal. Uitkeringen mogen niet zo hoog zijn dat ze de lust (of de noodzaak) tot werken verminderen. Het recht op een uitkering is beperkt. Diegenen, die toch aanspraak willen maken op een uitkering of dienst, ondergaan een strenge selectie. Verdere sociale bescherming wordt aan de markt (privé-verzekeringen) of aan de bedrijven (voorzieningen) overgelaten. De effecten zijn verder: beperkte vrijwaring tegen de risico's van de markt (geringe de-commodificatie) en beperkte omvang en bereik van sociale rechten. De bestaande sociale ongelijkheid wordt eerder bevestigd dan verminderd en er is een tamelijk scherpe, stigmatiserende tweedeling tussen wie wél en wie niet voor zichzelf kan zorgen. De landen die men als liberale welvaartsstaten zou kunnen omschrijven zijn de Verenigde Staten en sinds de jaren tachtig het Verenigd Koninkrijk.

De sociaal-democratische welvaartsstaten vormen het tweede type. Hier gelden veeleer de principes van universalistische solidariteit en sociale rechten verbonden met burgerschap (in plaats van maatschappelijke status) die de individuen bevrijden van het juk van de markt. Binnen dit model is het streven erop gericht de dualiteit staat-markt en het klassekarakter van de samenleving zoveel mogelijk op te heffen. De sociaal-democraten wensen een optimale welvaartsstaat voor alle burgers en niet alleen voor de armen en de allerzwaksten. Dit houdt overigens wel in dat de uitkeringen opgetrokken moeten worden tot het niveau dat ook voor de middenklasse ten minste acceptabel is. Bovendien houdt gelijkheid in dat ook de arbeidersklasse moet kunnen profiteren van de kwaliteit van de rechten van de middenklasse. Het effect is een hoge mate van de-commodificatie en universalisme. De sociaal-democratische sociale politiek is niet gericht op het gezin als hoeksteen van de samenleving. Dit model bevordert in principe individuele onafhankelijkheid. Het meest karakteristieke is wel de vermenging van sociale zekerheid en het beleid ter bescherming van de volledige werkgelegenheid. Het is noodzakelijk sociale problemen als werkloosheid zo veel mogelijk te beperken om een kostbare welvaartsstaat met zijn universele rechten en solidariteit betaalbaar te houden. Het zijn de werkende mensen die de welvaartsstaat betalen. De sociaal-democratische regimes voeren over het algemeen een actief arbeidsmarktbeleid. Zweden geldt als het belangrijkste voorbeeld.

Het derde regime wordt conservatief of traditioneel-corporatistisch genoemd. De corporatistische en conservatief-religieuze erfenis is hier de inspiratiebron voor de moderne sociale politiek. De nadruk die de liberale traditie op de efficiëntie van de markt en de commodificatie van de arbeidskracht legt, was hier nooit van groot belang. Het verlenen van sociale rechten als zodanig is nooit een punt van discussie geweest. Sociale politiek moest echter wel het behoud van status garanderen door sociale rechten te verbinden met klasse- of statuspositie. De staat vervangt zonder al te veel problemen de markt, ook al staat het verzekeringsprincipe voorop. Privé-verzekeringen (zoals die bij het liberale model voorkomen) en "fringe-benefits" (de voorzieningen die werkgevers verlenen aan hun werknemers) behoren tot de uitzonderingen. Vanwege de statusbevestiging van de aan loon en arbeidsprestatie gerelateerde sociale verzekeringen, is van inkomensherverdeling via de welvaartsstaat slechts in geringe mate sprake. Conservatieve welvaartsstaten benadrukken bovendien in sterke mate het gezin, onder meer via het kostwinnersprincipe en kinderbijslag.

De reden waarom ik betrekkelijk veel aandacht aan de regimetheorie besteed, is dat zij op drie manieren een belangrijke rol speelt in het boek als geheel. Ten eerste blijkt België duidelijk tot het conservatieve-corporatistische regime te behoren. Conservatief, omdat de Belgische verzorgingsarrangementen op traditionele, maatschappelijke onderscheidingen en op het traditionele gezinsmodel gebaseerd zijn. Corporatistisch, "omdat sociale uitkeringsrechten er gedifferentieerd zijn volgens socio-professioneel statuut en omdat sociale organisaties, meer bepaald vakbonden en werkgeversorganisaties, sterk betrokken zijn in het beleid aangaande en het beheer van de sociale voorzieningen" (p. 31).

Ten tweede accepteren de auteurs de stelling dat de institutionele *Gestalt* van een regime de mogelijkheden en onmogelijkheden van hervormingen bepaalt. Ieder regime volgt een voor dat regime min of meer logische 'route' om zich aan veranderende economische en sociale omstandigheden aan te passen. Dit gebeurt in nauwe samenhang met de aanpassing van de arbeidsmarkt aan de toename van het arbeidsaanbod (met name vrouwen) en aan de postindustriële samenleving. De regimes hebben alle zo hun eigen voor- en nadelen, alsmede hun eigen wijze of logica van veranderen. Op deze manier wordt het landenvergelijkend perspectief van het boek theoretisch en empirisch verdiept en komt men tot veel interessantere bevindingen over België dan men bijvoorbeeld via de binnen de EU zo populaire methode der 'benchmarking' en vergelijkingen van 'best practices' zou hebben gekregen. Met andere woorden, het boek is zeker niet slechts een studie ten behoeve van het beleid, maar vooral ook een wetenschappelijk gedegen, theoretisch gestuurde studie.

Ten derde verklaart de theoretische invalshoek dat de studie een betrekkelijk brede kijk op de verzorgingsstaat hanteert, waarbij niet slechts naar het aspect van de sociale zekerheid gekeken wordt, maar ook naar de werking van de arbeidsmarkt en het functioneren van het (veranderende) gezin. De analyse van het samenspel van staat, markt en gezin voor de sociale zekerheid, die gekoppeld wordt aan een sociologische en economische argumentatie, stelt de auteurs in staat bepaalde hardnek-

kige mythes over de verzorgingsstaat te doorprikken en tot belangrijke bevindingen te komen.

Ter illustratie hiervan een paar voorbeelden. Zo concludeert het vergelijkend onderzoek naar armoede (hoofdstuk 2, Marx, Van den Bosch, Cantillon, Verbist) dat - in tegenstelling tot wat veelal beweerd wordt - "de impact van de sociale zekerheid op de reductie van de armoede vrijwel nergens is afgenomen. In tegendeel, in alle landen, behalve in Australië en Finland, lijkt de proportie van de pre-transferarmoede die gelenigd wordt door sociale zekerheidstransfers veeleer te zijn gestegen" (p. 76). Ondanks alle praat over de crisis van de verzorgingsstaat, heeft hij feitelijk op dit punt gedaan waarvoor hij ontworpen was.

In hetzelfde hoofdstuk wordt aangetoond dat de "jobless growth" een mythe is. Voorts: "Ook is het een misvatting dat de Europese economieën geen jobs scheppen in vergelijking met de Verenigde Staten. Europa werd wel geconfronteerd met een veel sterker en sneller verlies van de tewerkstelling in de industriële sector, waardoor de netto-aangroei van de tewerkstelling veel zwakker lijkt dan in de Verenigde Staten waar minder laagproductieve jobs 'weggerationaliseerd' werden" (p. 79).

De contra-intuïtieve bevinding dat de armoede in België (en elders) stabiel is, wordt in hoofdstuk 3 (Van den Bosch, Van Dam, Cantillon, Marx) verklaard door erop te wijzen dat weliswaar de verschillen in arbeidsinkomen en vervangingsinkomens sterk zijn toegenomen, maar dat dit niet geleid heeft tot grotere ongelijkheid tussen de gezinnen of meer armoede, omdat gezinnen het verlies aan inkomen met een neveninkomen hebben gecompenseerd. De veralgemenisering van het tweeverdienersgezin heeft dualisering en armoede vooraanvoorkomen. Bovendien, zo toont hoofdstuk 4 aan (Cantillon, De Lathouwer, Andriës, Verbist), heeft het selectief beleid, gericht op de kwetsbaren en laagste-inkomenscategorieën positief gewerkt. De facto kwamen de maatregelen in de sfeer van de werkloosheidsuitkering, de kinderbijslag en de gezinsmodaliteiten neer op een ondersteuning van het kostwinnersmodel. Het vergelijkend perspectief laat zien dat hierdoor wel het ééninkomensgezin in België veel dominantier is gebleven dan in andere landen. In hoofdstuk 7 laat Bea Cantillon zien dat het kostwinners ondersteunende beleid onhoudbaar is, omdat de zorgarbeid binnen gezinnen niet expliciet en rechtstreeks wordt gedekt. "Werkloosheidsuitkeringen vergoeden in veel gevallen impliciet en op oneigenlijke wijze de zorgarbeid binnen de gezinnen. Dit weegt zwaar op de legitimiteit van het stelsel: de ene klaagt het oneigenlijk gebruik van werkloosheidsuitkeringen aan, terwijl de andere de onrechtvaardigheid aanvoert dat zijn of haar zorgarbeid niet vergoed wordt omdat het niet als 'werkloosheid' kan geregistreerd worden" (p. 239). Verder leidt de diffuse dekking van de zorgarbeid tot allerlei discriminaties, tussen mannen en vrouwen, tussen verdiensrol en verzorgingsrol en tussen gehuwden en samenwonenden. Ten slotte stuit het beleid op een ander probleem: "Als gevolg van het noodzakelijk karakter van dubbele inkomens kan zelfs een verhoging van de vervangingsinkomens voor ééninkomensgezinnen (door nog meer gezinsmodalisering) het structurele probleem van de hoge bestaanszekerheid bij ééninkomensgezinnen niet verhelpen. Zulke verhoging kan immers

slechts gering zijn (wegens de relatie tot de minimumlonen) terwijl de ontoereikendheid van de lage lonen uiteraard onopgelost blijft" (p. 240).

In twee afzonderlijke hoofdstukken worden nog twee grote problemen van de Belgische verzorgingsstaat geanalyseerd, te weten de marginalisering onder laag- en ongeschoolden (hoofdstuk 5, Marx, Cantillon, Gijssels, Tan) en de armoede onder vrouwen (hoofdstuk 6, Cantillon). In toenemende mate bepaalt scholing de kansen van mensen op de arbeidsmarkt. Voor de laag- en ongeschoolden geldt, dat zij een verhoogd armoede-risico hebben, omdat er een verminderde vraag naar hun arbeid is en omdat de inkomensverwerving individualiseert. Het probleem van de vrouwenarmoede wordt begrepen in termen van een onvoltooide emancipatie. Vooral laaggeschoolde vrouwen slagen er maar moeizaam in het proces van de veralgemenisering van de beroepsarbeid te volgen. Ook in de analyse van dit probleem weet Cantillon een mythe te doorprikken: de veelgehoorde stelling van de feminisering van de armoede blijkt als algemene stelling empirisch onhoudbaar. Dit is niet omdat er onder vrouwen geen armoedeprobleem zou bestaan, maar omdat het specifieke groepen vrouwen, bijvoorbeeld thuiswerkende vrouwen, betreft. Zij wijst terecht op de paradox dat het scholingsniveau en de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen toeneemt, maar dat het armoederisico onder vrouwen niet afneemt. Ten eerste ligt dat aan de slechts gedeeltelijke economische verzelfstandiging van vrouwen, maar ten tweede heeft het ook te maken met wat nu juist een bijzonder nadelig effect van het wel geslaagde deel van de emancipatie is. Cantillon ziet de oorzaak van de blijvende sociaal-economische achterstand van vrouwen" in het feit dat de vrouwenemancipatie zich, als een boemerang, keert tegen sommige groepen (vooral lager geschoolde en sociaal zwakkere) vrouwen. Dit vloeit voort uit het feit dat op een onevenwichtige arbeidsmarkt de economische verzelfstandiging van vrouwen ongelijkheden versterkt, ten nadele van laaggeschoolden en ééninkomensgezinnen in het algemeen, van laaggeschoolde alleenstaande vrouwen (met of zonder kinderen) en thuiswerkende vrouwen in het bijzonder" (p. 205). Deze analyse brengt Cantillon ertoe bepaalde beleidsaannames scherp te bekritisieren, vooral die welke aangehangen worden door diegenen die menen dat verhoging van de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen een wondermiddel is voor de emancipatie van vrouwen. "Een emancipatiebeleid dat eenzijdig gestoeld blijft op de participationistische hypothese en onvoldoende oog heeft voor de terugkoppelingseffecten op het vlak van de verdeling van arbeid en inkomen staat noodzakelijkerwijs machteloos ten opzichte van de toenemende vrouwenarmoede", schrijft Cantillon (p. 209-210).

In het slothoofdstuk (Cantillon) wordt een systematisch overzicht geboden van de bevindingen van de verschillende hoofdstukken en de hieruit af te leiden beleidsadviezen. De aanbevelingen betreffen de verlaging van arbeidskosten en de herverdeling van arbeid, steun (zowel geldelijk als in de vorm van een activerend arbeidsmarktbeleid) voor laaggeschoolden, de reconstructie van de zorgarbeid die ondergewaardeerd is, zowel door gerichte ondersteuning via de sociale zekerheid, maar ook door de ontwikkeling van kinderopvang en zorgverlenende diensten. Dit laatste dient een dubbel doel: "het vervult latente behoeften die ontstaan door de veralge-

mening van de vrouwelijke beroepsarbeid en de vergrijzing enerzijds en het vermindert de uitkeringsafhankelijkheid door extra-jobs in de zorgsector" (p. 275).

Dit laatste hoofdstuk van Cantillon is een waardig besluit van een belangrijk boek. Men treft daarin tal van bruikbare ideeën, soms goed soms minder goed uitgewerkt, maar steeds prikkelend. Soms zijn de stellingen controversieel (maar een discussie waard): kan België werkelijk iets leren van het Nederlandse 'model' en zijn de consensusvoorwaarden in beide landen inderdaad vergelijkbaar? En hoe zit het precies met het politieke draagvlak voor hervormingen? Het enige dat ik echt jammer vond, is dat de theoretische terugkoppeling naar de regimetheorie wat beperkt is gebleven. Dit komt waarschijnlijk omdat het boek als CSB-product sterk op de beleidsadvisering gericht is en minder op het theoretische debat, terwijl het toch ook daar een bijdrage kan zijn. De centrale boodschap luidt dat activering van uitkeringsgelden, een steeds grotere nadruk op arbeidsmarktparticipatie en scholing van groot belang zijn en dat in die richting het beleidsparadigma dient te worden 'gekeerd'. Dit mag echter niet leiden tot een veronachtzaming van de perverse effecten van de welvaartsstaat en het 'vergeten' van groepen die via deze middelen niet volledig geholpen zijn. Een sympathieke conclusie, gebaseerd op gedegen onderzoekswerk.

Kees van Kersbergen

Herman Lelieveldt, *Wegen naar macht. Politieke participatie en toegang van het maatschappelijk middenveld op lokaal niveau*, Amsterdam, Thela, 1999, 165p.

De rol van het maatschappelijk middenveld is niet onomstreden, en dat is zowel het geval in Vlaanderen als in Nederland. J.A.A. Van Doorn omschreef het middenveld in 1978 als "een relatief autonoom gebied (...) waarop de overheid weinig greep heeft en waarvan de burger zich afhankelijk weet". Ook Joop den Uyl had het reeds over "schemertoestanden", en hij sprak de vrees uit dat de impact van de politieke besluitvorming zou worden uitgehold door een te grote macht van de drukkingsgroepen. Toch zijn er enige aanwijzingen dat er de afgelopen jaren een wat meer positieve visie is gegroeid op de rol van drukkingsgroepen en vrijwillige organisaties. Voor wat Vlaanderen betreft is het opvallend hoe premier Guy Verhofstadt zijn eerdere kritiek op het maatschappelijk middenveld flink heeft gemilderd. Zijn Nederlandse collega Wim Kok stelde dan weer dat de dialoog met het middenveld kan worden gezien als een vorm van "sociale democratie".

Ook op wetenschappelijk vlak lijkt er sprake van een zekere herontdekking van de functies van het middenveld, en het doctoraatsonderzoek van Herman Lelieveldt (Nijmegen), *Wegen naar macht*, vormt een duidelijke exponent van deze trend. Lelieveldt ziet vrijwillige organisaties als een belangrijk onderdeel van de lokale democratie. Omwille van de sterke daling in de opkomst bij gemeenteraadsverkiezingen, overheerst in Nederland een klimaat van bezorgdheid omtrent het democratisch karakter van dit lokale bestuursniveau. Lelieveldt nuanceert enigszins dit

negatieve beeld: het mag dan inderdaad zo zijn dat steeds minder mensen zich nog de moeite getroosten hun stem uit te brengen bij gemeenteraadsverkiezingen, daar staat tegenover dat een groot deel van de bevolking wel actief is binnen het maatschappelijk middenveld, en dat die vrijwillige organisaties bovendien zeer actief participeren aan de besluitvorming op het lokale niveau.

Van Doorn stelde destijds dat er sprake was van een ongezonde mate van 'vervlechting' tussen overheid en maatschappelijk middenveld, en het belangrijkste doel van de studie van Lelieveldt is na te gaan hoe sterk de interactie tussen vrijwillige organisaties en het politiek systeem wel is. Daarbij ging zijn aandacht naar het lokale niveau, omdat, zo stelt hij, de meeste organisaties op dit bestuursniveau actief zijn. Deze stellingname is enigszins betwistbaar: ook op het nationale niveau is sprake van een intensieve interactie tussen organisaties en overheid. Het lokale niveau is dus niet noodzakelijk beter geschikt om de invloed van het maatschappelijk middenveld na te gaan dan het nationale niveau. Een belangrijker overweging lijkt me dat het lokale niveau zich veel gemakkelijker leent tot een dergelijke studie dan het nationale niveau. Ook Dahls klassieke studie *Who Governs?* uit 1961 concentreerde zich reeds op de besluitvorming binnen één stad, maar dat belette uiteraard niet dat zijn conclusies in belangrijke mate veralgemeenbaar waren naar andere bestuursniveaus. Lelieveldt volgt het voorbeeld van Dahl, en concentreert zich meer bepaald op de situatie in de gemeente Zwolle. Wie enigszins vertrouwd is met de recente publicaties over politieke participatie, weet dat die gemeente reeds jarenlang het uitverkoren studieterrein vormt voor onderzoekers als Jan van Deth en Monique Leijenaar. Dit zorgde er in elk geval voor dat Lelieveldt relatief gemakkelijk kon beschikken over een overzicht van de politiek actieve organisaties in die gemeente.

Wie wil aantonen dat er sprake is van 'vervlechting' tussen middenveld en politiek moet in feite twee zaken aantonen. Ten eerste moet er sprake zijn van contacten tussen de organisaties en de politieke *decision makers*. Ten tweede moeten die contacten ook resulteren in politieke invloed voor de organisaties. We komen hier onmiddellijk bij een van de meest problematische aspecten van de politieke sociologie, namelijk het feit dat een van de kernbegrippen van de discipline, macht, nauwelijks meetbaar of verifieerbaar is. Er bestaat geen waterdichte of algemeen aanvaarde methode om na te gaan of een actor al dan niet politieke macht heeft. Hoogstens kunnen we het fenomeen op een aantal manieren proberen te benaderen. Een eerste mogelijkheid is bijvoorbeeld de nauwkeurige reconstructie van een politiek besluitvormingsproces, op basis waarvan men dan kan proberen na te gaan wat de specifieke inbreng van een actor is geweest (zie voor een toepassing inzake milieubeleid, Marc Hooghe in *Res Publica*, 1995/1). Een tweede mogelijkheid is de zogenaamde reputatiemethode: aan leden van de elite vraagt men een inschatting van de machtspositie van de andere eliteleden (zie bijvoorbeeld Wilfried Dewachter en Erwin Das, *Politiek in België*, Leuven, 1991). Lelieveldt voegt een nieuwe en originele methode om politieke invloed te meten toe aan het bestaande arsenaal van werkwijzen, en hierin ligt reeds een belangrijk deel van de wetenschappelijke waarde van dit werk.

Lelieveldt probeert om te beginnen aan te tonen dat middenveldorganisaties inderdaad veel contact hebben, en zoeken met actoren binnen het politiek systeem. Enigszins verwarrend heeft hij het in dit verband over 'politieke participatie' (een term die normaliter voor individuen wordt gebruikt, en niet voor organisaties), en hij meet dit op een voor de hand liggende wijze: hij vraagt aan de organisaties zelf hoeveel contacten ze hebben met gemeenteraadsleden, ambtenaren en het college van burgemeester en wethouders. Belangrijk is echter dat hij ook de situatie van de andere zijde bekijkt: Lelieveldt enquêteerde niet alleen de professionele en vrijwillige organisaties in Zwolle, maar hij interviewde ook de burgemeester, de wethouders en de gemeenteraadsleden van deze gemeente. Hierdoor slaagt hij er in na te gaan of de 'participatie' van de organisaties ook resulteert in 'toegang' tot de politieke decision makers. Die aanpak is niet alleen origineel, maar ook uiterst waardevol: door de interactie van twee verschillende kanten te bestuderen, slaagt Lelieveldt er in de verschillende *policy networks* (Marsh en Rhodes) adequaat in kaart te brengen. Op het eerste gezicht zou men kunnen verwachten dat deze dubbele meting dezelfde resultaten zou moeten opleveren: elke 'participatie' van een organisatie zou immers moeten resulteren in één 'toegang' bij de politici. Dat de twee resultaten helemaal niet symmetrisch zijn, bewijst dat deze dubbele meting wel degelijk zinvol is, en een bijdrage levert aan ons begrip van het functioneren van politieke actoren. Toch overspeelt Lelieveldt zijn troeven hier een beetje. Hij stelt: "Door het vaststellen van toegang krijgen we een eerste indicatie van de invloed van deze organisaties" (p. 7). Dit lijkt me wat overdreven: het is niet omdat politici erkennen dat een bepaalde organisatie toegang heeft gekregen, dat dit ook impliceert dat deze organisatie ook invloed heeft gehad op de besluitvorming. William Gamson wees er immers reeds op dat proceduraal succes (het erkend worden als gesprekspartner door de overheid) van een protestactor niet noodzakelijk samenhangt met inhoudelijk succes (invloed op de politieke agenda en de besluitvorming). Deze opmerkingen nemen niet weg dat het apart meten van 'participatie' en 'toegang' wel degelijk belangrijk is, en navolging verdient.

In het kader van deze bespreking is het niet mogelijk de resultaten van Lelieveldts onderzoek op een min of meer overzichtelijke wijze te vermelden (zie echter ook zijn artikel in *Tijdschrift voor Sociologie*, 1999/3-4). Wel kunnen we vaststellen dat Lelieveldt een nogal rooskleurig beeld schetst van het functioneren van de lokale democratie in Zwolle. Heel veel organisaties zoeken toegang tot de politieke besluitvorming, en krijgen die ook. Er lijkt geen sprake van een systematische uitsluiting van een bepaald soort organisatie: elke groep die een poging doet om gehoord te worden, lijkt ook toegang te krijgen tot de lokale politici. Zwolle lijkt dus een spiegelbeeld van het pluralistische New Haven, zoals dat door Robert Dahl werd beschreven. Lelieveldt besluit: "Organisaties die toegang zoeken, krijgen toegang. Al met al ontstaat het beeld van een vitale lokale democratie. Het middenveld weet de politiek te vinden en loopt slechts zelden tegen gesloten deuren op" (p. 126). Voor een Belgische lezer is het opvallend te lezen dat deze politieke contacten vooral verlopen met het ambtenarenkorps van de gemeente Zwolle. Slechts een deel van de organisaties zoekt ook contact met wethouders of gemeenteraadsle-

den. Dit verband is logisch: belangrijke beleidsbeslissingen worden genomen door de ambtenaren, en de organisaties zullen dan ook in eerste instantie contact zoeken met die ambtenaren. Voor zover ik zicht heb op de dorpspolitiek in de grotere Vlaamse steden, vermoed ik dat een vergelijkbare studie in België andere resultaten zou opleveren: de greep van de schepenen (en in de grootste steden ook van hun kabinetsmedewerkers) op de besluitvorming lijkt me veel groter dan in Nederland, terwijl de ambtenaren buiten de politieke besluitvorming blijven. Alleen daarom al zou het bijzonder interessant zijn een gelijkaardig onderzoek in Vlaanderen op te zetten.

Wel kan men zich de vraag stellen of Lelieveldt hier niet een al te rooskleurig beeld schetst van de lokale democratie in Zwolle. Hij stelt dat elke organisatie die maar voldoende inspanning doet, ook toegang krijgt tot het beleid. Men zou ditzelfde fenomeen echter ook wat kwaadwilliger kunnen omschrijven: de organisaties die veel (personeels-)tijd en geld kunnen investeren in het cultiveren van hun omgang met leidinggevende ambtenaren, zullen ook het meest toegang krijgen tot de besluitvorming. De organisaties zonder betaalde krachten, of de organisaties die niet in het wandelgangencircuit van het stadhuis zijn opgenomen, blijven dus min of meer buiten beeld. Lelieveldt stipt dit probleem wel aan, maar hij gaat er niet verder op in. In zekere zin maakt hij hier dus dezelfde fout als Robert Dahl: er zal inderdaad wel sprake zijn van een grote mate van pluralisme, maar dat belet niet dat andere groepen en organisaties uitgesloten blijven.

Al bij al is dit echter een zeer verdienstelijk werk. De theoretische vraagstelling wordt adequaat vertaald in fraai empirisch onderzoek. Het opnieuw vertalen van de onderzoeksresultaten naar de theorievorming blijft echter wat mager, en Lelieveldt sluit te gemakkelijk aan bij de bestaande pluralistische stroming. Onderzoekstechnisch tekent hij echter voor enkele belangrijke vernieuwingen, en het zou bijzonder interessante informatie opleveren indien zijn onderzoeksopzet ook zou worden toegepast op een gemeente in Vlaanderen.

Marc Hooghe

Marc Depaepe et al., *Orde in vooruitgang. Alledaags handelen in de Belgische lagere school (1880-1970)*, Leuven, Universitaire Pers Leuven, 1999, 271p.

Met het boek *Orde in Vooruitgang* wil Marc Depaepe, zoals de ondertitel al zegt, doordringen tot de dagelijkse praktijk van het Belgisch lager onderwijs. Iets waar in de traditionele historische pedagogiek maar weinig onderzoek naar is gepleegd. Dit is tevens de verdienste van het boek, waarin op een vlotte en goed onderbouwde manier de uiteindelijke weerslag van de verschillende leerplannen en theorieën in de praktijk wordt bekeken. De auteur brengt de grondstructuren van het pedagogisch-didactisch handelen in kaart en tracht vanuit dit kader een verklaring te vinden voor de inertie inzake onderwijsvernieuwing.

Eerder dan hier een samenvatting te presenteren wil ik ingaan op de methode en de verschillende bronnen die de auteur gebruikte evenals de algemene structuur van het boek.

De onderzochte periode werd gekozen met het oog op het toetsen van de mogelijke continuïteit in het pedagogisch-didactisch handelen. De drie sleutelperiodes uit de economische geschiedenis, met hun specifieke maatschappelijke situatie, zitten erin verwerkt. Vanaf 1880 speelde zich de tweede industriële revolutie af en werd de grondslag gelegd voor het onderwijs. In 1930 heerste er een economische crisis waarin zich de massificatie van zowel opvoeding en onderwijs als van autoritair optreden afspeelde en de daartegen diametraal opstellende reformpedagogiek. De derde periode (1960) luidde de afbraak van het autoritaire opvoedingsmodel en de doorbraak (in theorie) van het emancipatorische opvoedingsmodel in.

Het bronnenmateriaal bestaat voornamelijk uit de pedagogische periodieken. De selectie gebeurde in functie van de continuïteits-discontinuïteitshypothese (pedagogisch-didactisch handelen/hoog- en laagconjunctuur) op basis van vooraf vastgelegde criteria, zoals ideologische achtergrond (katholiek versus niet-katholiek), pedagogische gezindheid (vooruitstrevend versus behoudsgezind) en praktijkbetrokkenheid. Een tweede en in deze context nog nooit gebruikte bron, zijn niet-gepubliceerde conferentieverlagen. Als derde en laatste bron werden interviews gebruikt. Op basis van de bovengenoemde bronnen en de hieruit afgeleide empirische gegevens wordt in de hoofdstukken II tot IV de concrete vormgeving van de lagere school en haar onderwijskundige opdracht onderzocht. De analyse van het curriculum staat daarbij centraal. In de volgende hoofdstukken wordt verder ingegaan op de grondpatronen van die pedagogisch-didactische interactie. In het besluit worden alle bevindingen teruggekoppeld naar de uitgangsvragen en basisconcepten.

De theoretische omkadering van het onderzoek gaat uit van de pedagogische paradox: opvoedingsdoelen en -resultaten vallen niet noodzakelijk samen. Men moet de microgeschiedenis van de pedagogische realiteit (wat beleefde het kind zelf?) betrekken op de as van het continuüm van 'voornemen, verwezenlijking én gevolg'. De scholen hanteren immers, buiten maatschappelijke en culturele inhouden, eigen pedagogische uitvindingen en toepassingen die ontstaan zijn vanuit de eigen praktijk. Didactische principes zijn dan ook niet neutraal en passief maar worden aangepast naarmate het de school uitkomt.

Om de maatschappelijke betekenis van opvoeding en onderwijs te meten bestudeert Marc Depaep de schoolse omgeving waaronder hij zowel het pedagogisch comfort als de schoolcultuur verstaat. Hij wil vooral verbanden van het onderwijs met de samenleving onderzoeken, alsook de sociale en culturele betekenis achterhalen van pedagogisch-didactisch gedrag en gebruiken. De dialoog tussen school en samenleving vormt het doel en niet maatschappelijke functie van de school. De laatste twee overlappen elkaar, niet alleen in hun eigen regels, maar ze volgen ook ten dele die van elkaar.

In de volgende delen van het boek onderzoekt de auteur de drie sleutelperiodes die elk op een uniforme wijze worden uitgediept zodat onderlinge vergelijking mogelijk

is. Per periode schetst hij de nieuwe tendensen. Vervolgens verdiept hij zich in het leerplan zelf, om daarna het lange en middellange- termijnperspectief van de schoolse tijd te onderzoeken. Er wordt ingegaan op de beheersing van de leerstof d.m.v. herhaling, examens, schoolwedstrijden en andere middelen, alsook op les- en uurroosters en het probleem van groep en tijd. Ook de les of het kortetermijnperspectief wordt per periode onderzocht. Telkens wordt de structuur van de les geanalyseerd; voorbereiding, opening, ontwikkeling, einde en toepassing van de les. Er wordt geëindigd met kritieken op of weerstanden tegen de grammatica van de verschooling.

Omdat het proces van verschooling in een ruimere context van pedagogisering is ingebed gaat de auteur in het tweede luik van het boek na hoe voor de verschillende periodes die bredere opvoedingscontext van de lagere school een meer concrete vorm kreeg. Hij onderzoekt vervolgens de visie die men had op de leerling, op de leerkracht en hun wederzijdse pedagogische interactie in de klas. Hij doet dit vanuit de gehele economie van straffen en belonen en bepaalde schoolse rituelen. Er wordt veel aandacht besteed aan de theorie over en de praktijk van het tuchthouden. Hier, meer dan in vorige hoofdstukken, komen de bronnen zelf aan het woord.

In het algemeen besluit worden de bevindingen teruggekoppeld naar de uitgangsvragen en basisconcepten. Tevens wordt de aandacht gevraagd voor nieuwe onderzoeksperspectieven, en wordt de relevantie van deze aanpak aangetoond met het oog op de verdere ontwikkeling naar een meer theoriebewuste pedagogiek.

Marc Depaep geeft met dit onderzoek een aanzet naar een meer verantwoorde en vernieuwende impuls in de historische pedagogiek. In deze opbouwende studie laat hij de verschillende discours, het didactische, het pedagogische en de praktijk vlot afwisselen en geeft hij zo een totaalbeeld van de theoretisch-ideologische wereld versus de dagelijkse realiteit. Er mocht echter meer worden ingegaan op de mentaliteitsveranderingen in de samenleving aangezien we toch te maken hebben met drie totaal verschillende periodes. Wat was bijvoorbeeld de invloed op het onderwijs van de wereldoorlogen, de Golden Sixties, de privatisering van het persoonlijke leven, de veranderde houding t.o.v. het kind in het algemeen, etc.. Er wordt wel degelijk aandacht besteed aan economische factoren of storende elementen zoals de Beatles, maar toch te weinig en te sporadisch. Een goed onderbouwde situatieschets per periode zou het beeld dat het onderzoek oproept ten goede komen. Ik heb ook de indruk dat de interviews van het viergeneratieonderzoek een strenger beeld geven van de werkelijkheid. Voorzichtigheid is hier zeker geboden. Ik had wat meer aandacht willen zien aan de verschillende alternatieve onderwijsvormen zoals Freinet en Steiner en hun invloed op de officiële parcours. Misschien dat dit nog kan in het kader van een andere maar gelijkaardige studie. Laten we hopen dat er een vervolg komt zodat we een totaalbeeld krijgen van meer dan een eeuw pedagogie.

Marc Hooghe & Ann Jooris, *Golden Sixties 1958-1973. België in de jaren zestig*, Gent/Amsterdam, ASLK, Brussel, Ludion, 1999, 207p.

Een mooiere blikvanger voor een beschouwing in woord en beeld over de Belgische jaren zestig hadden de auteurs zich niet kunnen wensen. *Golden Sixties 1958-1973. België in de jaren zestig* opent met een kijkje over de schouder van de Wereldtentoonstelling in Brussel in 1958. De tentoonstelling toont zowel de triomf van de moderne Belgische samenleving, het geloof in vooruitgangdenken en groei, treffend verbeeld door het Atomium, als de eerste kiemen van het uiteenvallen van deze droom. Een afzonderlijke Vlaamse en Waalse dag op de expo toont dat illusies hun vanzelfsprekendheid verliezen.

Op dit stramen van groei en neergang borduurt de catalogus in drie panelen voort. Een uitgebreid historisch overzicht van de hand van Marc Hooghe wordt gevolgd door een politiek journaal, waarin de lange jaren zestig aan de hand van beelden en belangrijk geachte data overtuigend zijn neergezet. Het laatste deel is een door Ann Jooris prachtig ontvouwen beeldverslag, waarin aandacht voor uiteenlopende aspecten van de Sixties die in een historisch overzicht kunnen worden verwacht, zoals architectuur, mode en muziek. Er is ook plaats ingeruimd voor doorgaans minder belichte thema's als literatuur en sport.

Hooghe's uitvoerige bijdrage wordt voorafgegaan door een korte historiografische inleiding. Er bestaat veel literatuur over de jaren zestig, maar de auteur heeft zijn ergernis zien groeien bij het doornemen ervan: er is nog altijd veel nadruk voor 1968, de protestcultuur, kortom, de vermeende en sterk gemediatiseerde *highlights*. Hooghe houdt een pleitrede voor het ritme van het gewone, dagelijks leven, dat alles behalve saai was; hij karakteriseert de jaren zestig dan ook als een bijzonder opwindende periode waarin voor het eerst alles mogelijk werd voor een groot publiek. Hij neemt expliciet afstand van een elitaire benadering van de sixties of de wederwaardigheden van een politiek-culturele elite. De catalogus geeft dan ook veel aandacht aan aspecten van de jaren zestig die het dagelijkse leven van alle Belgen hebben veranderd.

Een andere steen des aanstoets voor Hooghe is het feit dat de jaren zestig nog te veel worden opgehangen aan twee kapstukken: enerzijds het streven naar welvaart en economische groei, anderzijds de bestrijding van deze idealen door de opkomst van de tegencultuur. In zijn verzet tegen het vernauwen van de geschiedenis tot een bokswedstrijd, toont Hooghe aan dat de ideologische tegenstellingen tussen welvaartsmodel en tegencultuur wellicht minder uitgesproken zijn dan vaak verondersteld. De auteur beargumenteert dat de tegencultuur zonder een brede economische basis nooit mogelijk was geweest, en wat de kinderen van de opstand deelden met oudere generaties was het vooruitgangsoptimisme, al was dat vaak in een andere vorm (consumentisme versus een vrije wereld). Op zich zijn deze ideeën niet nieuw - de Schotse historicus Arthur Marwick wees met name al op het eerste aspect - en het kan nooit kwaad de generatiemythe (babyboom versus vooroorlogse generatie), die nog steeds een hardnekkig leven lijdt, van zijn voetstuk te trekken.

De jaren zestig in België zijn vervolgens gevisualiseerd en beschreven in verschillende hoofdstukken waarin achtereenvolgens aandacht voor de economische boom, de onderwijsexplosie, de toename in mobiliteit en communicatie, de ontkerkelijking en ontzuiling, de introductie van anticonceptie. Hooghe besluit zijn overzicht met de opkomst van de tegencultuur, en laat het Gouden Decennium eindigen met de oliecrisis van 1973. Deze opzet is in zoverre geslaagd, dat de verschillende aandachtsgebieden zowel in een wereldwijd perspectief worden geplaatst als gericht zijn op de specifiekere Belgische context. Het zou te ver voeren hier alle aspecten te behandelen, ik beperk me daarom tot enkele opmerkingen.

In de eerste plaats, bij de aandacht voor de veranderingen waar iedereen mee te maken heeft gekregen, komt de doorsnee Belg eigenlijk weinig in beeld. Het zijn de macroveranderingen die domineren zoals *de* introductie van de televisie, *de* aanschaf van de eerste auto, *de* uittocht uit de kerk, *het* slikken van de pil. Het zou interessant zijn dit perspectief van onderaf aan te vullen door te kijken naar de impact van al die ongetwijfeld ingrijpende veranderingen die destijds in het dagelijkse leven plaats hadden.

Ten tweede, een vraag die zich gaandeweg de lectuur steeds meer opdrong: wat is nu typisch Belgisch of Vlaams of Waals aan de 'jaren zestig'? In andere woorden: waar staat België eigenlijk? Hier is nog volop ruimte voor een strengere comparatieve aanpak tussen België en andere landen, tussen nationale (of communautaire) kaders en transnationale fenomenen. In de huidige opzet lopen deze zaken allemaal een beetje door elkaar, zodat de indruk wordt gewekt *dat alles met elkaar samenhangt*. Laat dit nu één van de problematische aspecten aan de jaren zestig zijn: overal scheen alles tegelijkertijd te gebeuren. Hiermee is dan tevens de vraag gesteld naar de ver-tekening of ver-beelding van dit decennium.

Een derde punt betreft het precaire evenwicht tussen groei en vooruitgangsgeloof versus neergang en doemdenkerij. Deze ingrediënten zijn van voor tot achter in de catalogus aanwezig, maar het gaat mij hier om de balans ertussen. Want, zo kan men zich afvragen, hoe *golden* zijn de jaren zestig eigenlijk geweest? Naast de zegeningen van de techniek stond voortdurend de angst voor de atoombom, met name begin jaren zestig tot uitdrukking komend in de internationale marsen, die tienduizenden personen van jong tot oud, op de been brachten. Het gedonder in Vietnam, de ontluikende zorg voor het milieu, de coup in Griekenland of, dichterbij huis: de universiteitscrisis, Zwartberg, de afbraak van de binnensteden, de communautaire rellen, het failliet van de Belgische eenheidsstaat. In dit opzicht onderbreekt de economische crisis van 1973 zeker niet plotseling het optimisme, hoewel het in de *beleving* van velen ongetwijfeld zo is geweest dat het doek viel over een tijdperk van dagdromen.

Tenslotte, hier op aansluitend, het is juist dat zowel de dominante ideologie en de tegencultuur een modernistisch uitgangspunt beleden (al zou ik beide componenten specifiek omschreven willen zien), maar het is volgens mij ook van belang kanttekeningen te plaatsen bij het vernieuwingskarakter van de jaren zestig: de ideologische kanten, van wat gemakshalve de beweging der zestigers wordt genoemd, zijn

niet uitsluitend progressief te noemen. De balans tussen al deze elementen is ook voor de jaren zestig wellicht precairder dan vaak wordt verondersteld.

In zijn besluit geeft Hooghe terecht aan dat, inzake de plaatsbepaling van België binnen de 'jaren zestig', de tegencultuur er veel minder wortel heeft geschoten en minder invloed heeft gehad dan in Nederland. Op zich ben ik het eens met deze opmerking, maar dan dringt zich onmiddellijk de vraag op waarom dat dan zo is. De auteur creëert hier overigens wel de ruimte toe, met de opmerking dat de Nederlandse discussie over de betekenis van de jaren zestig - naar voren gekomen in het debat tussen de benaderingswijzen van Hans Righart (generatiesociologie) en James Kennedy (elitetheorieën) - niet zomaar kan worden overgenomen, kortom: de specifieke Belgische context vereist een eigen onderzoek. Als een ding duidelijk wordt uit deze catalogus, is het wel dat er een schrijnend tekort is aan monografieën en studies à thèse. Wat dat betreft wakkert dit boek, in woord en beeld, de nieuwsgierigheid naar allerlei aspecten van de Belgische jaren zestig, en vooral de discussie daarover, alleen maar aan.

Niek Pas

De Arbeidsmarkt in Vlaanderen. Jaarboek 1999, Leuven, Steunpunt Werkgelegenheid, Arbeid en Vorming, 502p.

Het Jaarboek 'De arbeidsmarkt in Vlaanderen' is aan zijn vijfde editie toe. Dit initiatief, dat totstandkwam in 1993, beoogt wetenschappelijke en beleidsmatige ondersteuning van het arbeidsmarktbeleid in Vlaanderen. Het kadert binnen VIONA (Vlaams Interuniversitair Onderzoeksnetwerk Arbeidsmarktrapportering), het Vlaamse initiatief dat beleidsgericht en ondersteunend wetenschappelijk onderzoek op het gebied van de arbeidsmarkt stimuleert. Het Jaarboek is intussen een vertrouwde bron geworden voor iedereen die geïnteresseerd is in Vlaamse statistieken, beleidsontwikkelingen en actuele thema's inzake arbeidsmarkt. Dit naslagwerk volgt elk jaar een vaste structuur. Een eerste deel schetst op een synthetische manier de toestand en de ontwikkelingen van de Vlaamse arbeidsmarkt. Een tweede deel tekent de belangrijkste accenten en ontwikkelingen in het Vlaamse werkgelegenheidsbeleid uit. Een derde deel vormt het eigenlijke Statistische Jaarverslag. Hierin worden vooreerst kerncijfers over de Vlaamse arbeidsmarkt samengebracht, waarmee de recente ontwikkelingen in Vlaanderen kunnen worden gevolgd. Centraal staan arbeidsmarktindicatoren zoals bevolking en beroepsbevolking, de werkzaamheidsgraad (aantal werkenden in % van de 15-64-jarigen), aantal actieven en inactieven, werkloosheidsindicatoren en arbeidsreserve. Voor de meeste indicatoren wordt Vlaanderen ook in internationaal perspectief geplaatst. Deze kerncijfers ontsluiten voor een ruim publiek in belangrijke mate de administratieve gegevens en presenteren deze op een (methodologisch) coherente wijze. Niettemin is het soms 'onhandig' voor de wetenschappelijke gebruiker om meestal maar over korte tijds-

reeksen te beschikken (je moet de andere Jaarboeken er bijnemen wil je een iets langere tijdsreeks construeren) en om niet systematisch naast de Vlaamse cijfers vergelijkbare Belgische cijfers gepresenteerd te krijgen. Bij de kerncijfers ontbreken vooralsnog een aantal belangrijke indicatoren (waaronder ook het macroperspectief) zoals de ontwikkeling van het bruto regionaal product, de ontwikkeling van lonen en arbeidstijden/arbeidsvolume (arbeidsvoorwaarden), socialezekerheidsuitgaven en volumeontwikkelingen, inkomensontwikkelingen en inkomensverdeling.

Een tweede deel van het Statistisch Jaarverslag bevat ook dit jaar interessante the-mata, die een verdere uitdieping toelaten van belangrijke ontwikkelingen. Bij twee ervan blijven we inhoudelijk wat langer stilstaan. Zo is er hoofdstuk 5 rond 'Arbeidsmarkt-mobiliteit', waar de arbeidsmarkt als een dynamisch gebeuren wordt geanalyseerd: instroom en uitstroom, veranderen van werk en terugtrekking van de reguliere arbeidsmarkt zijn hierbij belangrijke transitie's. Reeds in de eerste editie van het Jaarboek 1995 was er aandacht voor de arbeidsmarkt als dynamisch gebeuren, maar gaandeweg werd deze analyse grondiger uitgewerkt. Aandacht voor het longitudinale dynamische perspectief is volop in opmars in arbeids- en inkomensonderzoek, getuige hiervan het congres-thema van het tweede SISWO arbeidsmarkt-congres 'De transitionele arbeidsmarkt', dat plaats had op 2 maart 2000. De dynamische analyse uit het Jaarboek leidt tot een viertal interessante besluiten: (1) al bij al is er weinig mobiliteit op de Vlaamse arbeidsmarkt, (2) nieuwkomers zoals schoolverlaters hebben meer kansen op werk als herintreedsters; (3) nieuwkomers worden meer dan anderen geconfronteerd met flexibelere arbeidsvormen en (4) er wordt een vervanging vastgesteld van laaggeschoolden door hooggeschoolden. Hooggeschoolden stromen naar het werkend segment terwijl laaggeschoolden eerder wegstromen van werkend naar inactiviteit, waardoor er sprake is van een steeds hoger geschoolde werkende bevolking terwijl de laagst geschoolden in de niet-participatie verzeild geraken.

Een tweede zeer interessant hoofdstuk is dat van de 'Vacatures'. Met een Vlaamse arbeidsmarkt waar er steeds meer tekenen komen van tekorten op de arbeidsmarkt mocht zulke analyse in een Jaarboek Vlaanderen inderdaad niet ontbreken. In dit hoofdstuk wordt de groei van het aantal vacatures geanalyseerd naar activiteitssector, naar arbeidscircuit (tijdelijk en alternatief circuit), en naar scholings- en werk-ervaring. Voor het eerst wordt ook op basis van één bron (VDAB, de Vlaamse Dienst voor Arbeidsbemiddeling en Beroepsopleiding) een grondig overzicht gegeven van de knelpuntberoepen. Uit de analyse blijkt dat er een sterke groei is van het aantal vacatures, dat die groei volledig geconcentreerd zit in de dienstensector (ook de uitzendsector kent een sterke uitbreiding), dat vooral vacatures voor hooggeschoolden een sterke groei kennen (het aandeel van vacatures voor laaggeschoolden nam af van 70% in 1988 tot 50% in 1998) en dat de belangrijkste knelpuntberoepen de afgelopen jaren nog steeds dezelfde zijn (technische beroepsgroepen zoals bakkers, drukkers, restaurantkellners, verpleegkundigen, metselaars, monteurs metaalconstructie), maar er komen ook nieuwere en zeer acute knelpuntenberoepen bij zoals informatici. De oorzaken voor het ontstaan van deze knelpuntenberoepen kun-

nen verschillend zijn naar beroepsgroep; voor sommige groepen spelen eerder de ongunstige arbeidsvoorwaarden en -omstandigheden, voor anderen ook het bestaan van een kwantitatief en kwalitatief probleem (een tekort aan mensen met de gevraagde kwalificaties en werkervaring). De auteurs doen ook beleidsaanbevelingen. Wat de kwantitatieve tekorten betreft stellen zij informatie- en promotiecampagnes voor bepaalde beroepen voor, het aanboren van de arbeidsreserves (vrouwen, laaggeschoolden, ouderen) en het wegwerken van de werkloosheidsgevallen. Wat de kwalitatieve kloof betreft op de vacaturemarkt benadrukken ze opleiding als centraal gegeven in de trajectbegeleiding van werkzoekenden met het oog op het vergroten van de inzetbaarheid van niet-werkenden. Maar ook aangepast rekruteringsgedrag van werkgevers wordt bepleit waarbij 'overvraging' (té hoog gevraagde kwalificaties gezien de vereisten van de job) dient te worden tegengegaan. Ten slotte dient ook de kwaliteit van de aangeboden jobs bewaakt te worden (goed loon en goede arbeidstijdregelingen, een gezonde en veilige werkomgeving en een afwisselende en kwalificerende arbeidsinhoud).

Naast het Statistisch Jaarverslag dragen verschillende auteurs via 'capita selecta' ook in deze jaargang boeiend nieuw cijfermateriaal aan. Zo komt de problematiek van de verdringing van laaggeschoolden op de arbeidsmarkt uitgebreid aan bod (Ignace Pollet, Geert Van Hootegem van het HIVA en Rien van Meensel van de SERV). De auteurs houden een sterk pleidooi voor een vernieuwd human resource management, waarbij bedrijfsleiders, managers en werknemersvertegenwoordigers gesensibiliseerd worden en instrumenten krijgen aangereikt om anders om te gaan met laaggeschoolden om zo meer 'menselijk kapitaal' binnen te rijden.

Luc Sels, Jerry Welkenhuysen-Gybels, Bart Overlaet en Ellen Schrijvers (K.U.Leuven) presenteren het belangrijkste materiaal uit de salarisenquête die in 1998 werd uitgevoerd door de jobkrant Vacature. Ze gaan hierbij op zoek naar determinanten die de bestaande loonverschillen helpen verklaren, ze besteden ook aandacht aan loonongelijkheid en focussen dan vervolgens vooral op prestatiegebonden beloningsvormen (cfr. de discussie rond variabelisering van het loon en de uitbouw van financiële werknemersparticipatie). De inzichten leren dat het klassieke vaste-functieloon nog steeds een blijvende dominantie kent. Systemen van (collectieve) prestatiebeloningen (bv. winstdelingsformules) blijven mager verspreid in Vlaanderen. Als deze al voorkomen dan is prestatiebeloning vooral waar te nemen bij hogere loongroepen. Additionele variabele loonbestanddelen, met inbegrip van de extra-legale voordelen, veroorzaken een Mattheüs-effect. Wie reeds veel verdient krijgt bovendien meer kans om nog meer te krijgen, waardoor de feitelijke loonspanning tussen hoge en lage lonen veel groter is dan op basis van brutolonen is af te leiden.

Naast deze twee bijdragen komen vervolgens nog aan bod in de capita selecta de Vlaamse bouwsector, waar het tekort aan geschoolden en de mismatch tussen vraag en aanbod aan de orde zijn. Ook hier worden wegen aangegeven om aan de gesignaleerde problemen te verhelpen (M. Janssen van de SERV). Ten slotte wordt de Brusselse arbeidsmarkt onder de loep gehouden naar analogie met de Waalse ar-

beidsmarkt in de editie van het Jaarboek 1998 (L. Denolf en Steunpunt Werkgelegenheid Arbeid en Vorming).

Lieve De Lathouwer

